

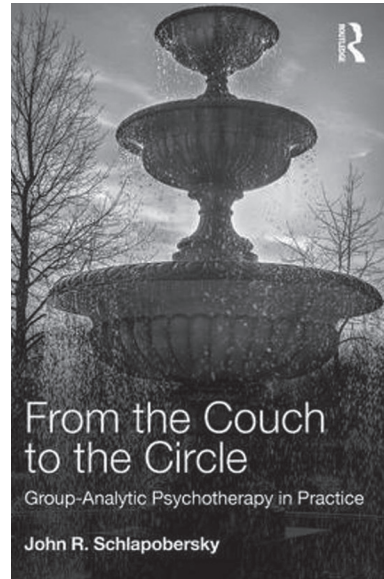
‘To make soup the cook doesn’t need to get into the pot’

Het compleet nieuwe leerboek groepspsychotherapie uit 2016 van Schlapobersky zou zich volgens de auteurs uitstekend lenen voor een intervisieachtige leesclub. In deze boekbespreking geven zij een voorzet.

From the couch to the circle. Group-analytic psychotherapy in practice

John R. Schlapobersky
Routledge, 2016
491 pagina's
€ 51

Door Piet Verhagen en
Arnout ter Haar

Het doen verschijnen van een compleet nieuw leerboek groepspsychotherapie is geen sinecure. De voorlaatste ‘nieuwe’, althans ons bekend, was die van Kleinberg (Ed.) uit 2011, geschreven door een behoorlijk grote groep auteurs. En inmiddels is er ook alweer een nieuwere, een Duits handboek (Strauß & Mattke, 2018, 2. Auflage), ook geschreven door een vrij grote groep auteurs. Schlapobersky verrichtte alleen al wat dat betreft een unieke prestatie. Dat maakt natuurlijk nieuwsgierig. Is er aanleiding om een nieuw handboek te maken, is er een markt voor? Alles is in beweging, geldt

dat ook de groepsanalyse? Handboeken zijn gewoonlijk bij verschijnen alweer verouderd, toch? Is deze anders dan anders, wat is er dan nieuw, wat wil de auteur bereiken? Hoe heeft de auteur het aangepakt, origineel, traditioneel?

Of deze vragen relevant zijn? Het gaat natuurlijk om de professionele ervaring en levenservaring van een man die zich jaar en dag met de groepsanalyse heeft bezighouden. Het boek zal dus ongetwijfeld, en dat is ook zo, een schat aan inzichten en wijsheid bieden. Daarom, om te beginnen, een hartelijk aanbeveling aan de wat meer ervaren groepstherapeut om dit boek ter hand te nemen. Het zou zich wat dat betreft uitstekend lenen voor een intervisieachtige leesclub.

De inleiding

De pagina's aanbevelingen waarmee het boek begint, doen niet alleen denken aan reclame maar geven ook aan dat het verschijnen van dit boek kennelijk internationaal in groepsanalytische kringen een hele gebeurtenis is. Het boek wordt onder anderen door grote namen als Malcolm Pines, Melyn Leszcz en Morris Nitsun aangeprezen. Om Leszcz te parafaseren: het boek bouwt bruggen tussen individuele en groepspsychotherapie, tussen groepsleden en therapeuten, tussen groepsanalyse en groepspsychotherapie, tussen Europese en Noord-Amerikaanse groepstherapiemodellen, en tussen theorie en praktijk.

De openingszin is meteen al niet misselijk, vooral pretentius, Brits lijkt het. Het handboek gaat over de groepstherapie volgens het groepsanalytische model, en dat is de 'heersende' (*prevailing*) vorm van groepsthe-

rapie in Europa. En zin twee: het relaas is gebaseerd op het engagement van de auteur met groepen en wordt gedragen door de woorden en ervaring van mensen in groepen, oog in oog met de beslissende uitdagingen waar psychotherapie mensen voor stelt: begrip (inzicht) en verandering. Korter en krachtiger kan het nauwelijks. Maar die groepsanalytische, weliswaar allervriendelijkste pretentie is wellicht toch ook een 'beperking' als het gaat om de Nederlandse opleidingsmarkt. De groepsanalyse is immers om mysterieuze redenen om Nederland heengegaan. Nu helpt de auteur overigens wel om de groepsanalyse te situeren te midden van de psychodynamische groepspsychotherapieën (pp. 205-214), en het aardige daarvan is dat hij dat onder meer doet door de rol van de therapeut in die modellen met elkaar te vergelijken (pp. 214-217), wat juist (niet alleen) voor de beginner erg interessant is. Want dat is overigens wel een milde kritiek van Amerikaanse zijde, het is niet meteen een boek voor de beginner, omdat daar net als in Nederland een andere opleidingstraditie heerst (Godby, Berman, 2017).

Een paar gegevens over het boek en de opzet ervan.

De auteur heeft drie doelgroepen voor ogen: therapeuten, degenen die psychotherapie zoeken en beleidsmakers.

Het boek bestaat uit drie delen. In deel I wordt het fundament gelegd, bedoeld voor groepstherapeuten die op allerlei niveau groepstherapie geven aan uiteenlopende doelgroepen. Deel II gaat over drie bepaalde concepten voor de groepsanalyse: structuur, proces en inhoud, voor beginners en gevorderden. Deel III gaat over de dynamiek

van verandering in kortdurende en langlopende groepsanalytische psychotherapie. De tekst wordt voortdurend onderbroken, met 68 vignetten, 60 tabellen en 26 figuren en toelichting daarop. En natuurlijk is de auteur voortdurend in gesprek met andere auteurs. Tabel 1.2 vervult wat dat betreft een centrale rol: de 12 basisprincipes van de groepsanalytische psychotherapie (p. 39). Met onze aanpak zien we wat af van het geven van een globale indruk, we lichten er, niet geheel willekeurig, vier hoofdstukken uit die we om allerlei redenen interessant vonden. Het gaat om de hoofdstukken over stilte (5), toepassingen en modellen (7), de inhoud (11) en over overdracht (14).

Stilte

Over stilte valt veel te zeggen, aldus Schlapobersky in het vijfde hoofdstuk *Speech and silence in psychotherapy*, zeker wanneer het groepen betreft. Op elk moment in een groep zullen immers altijd meer mensen stil zijn dan dat er mensen aan het woord zijn. Wanneer komt stilte voort uit terugtrekken, wanneer is stilte vooruitgang, en wanneer is stilte niets meer dan een moment zonder woorden? Er bestaat stilte over een onderwerp dat verzwegen wordt, over een emotie die nooit erkend wordt, een probleem dat nooit herkend wordt of een prestatie die nooit bevestigd werd. Stilte kan vanuit de dyade in individuele psychotherapie bekeken worden, maar ook vanuit het individu in de groep, en vanuit de groep als geheel. En dan is er ook nog de stilte vanuit de psychotherapeut. Schlapobersky maakt onderscheid tussen *the unspoken* en *the unspeakable*. Bij *the unspoken* gaat het om stilte als onderdeel

van een (groeps)proces dat uiteindelijk tot verwoorden leidt. Het is een stilte die we moeten cultiveren, tolereren en exploreren. Bij *the unspeakable* stuiten we op de stilte

In internationale groepsanalytische kringen was de verschijning van dit boek een hele gebeurtenis

die eerder een eindpunt dan een onderdeel van een proces is, een stilte die juist achter de woorden ligt, en die verbonden is met het menselijk lijden; het is de taak van de psychotherapie om *the unspeakable* uit te dagen en zo tot de kern van de problematiek te komen. In zo'n stilte kan veel gecommuniceerd worden, en dat is terug te zien in groepen waar een gedeeld emotioneel register is ontstaan dat weinig woorden behoeft. Maar *the unspeakable* kan ook non-communicatief zijn, en juist isolerend werken, bijvoorbeeld bij de verwerking van een verlies, het erkennen van een pijnlijke realiteit, of het niet erkend of gezien worden.

Als *the unspeakable* eenmaal in woorden is gevat en eindelijk licht werpt op lang verborgen pijn en conflicten, en deze goed doorgewerkt en geaccepteerd kunnen worden, dan worden die woorden eigenlijk ook weer overbodig. Het spreekt dan als het ware voor zichzelf.

Dan is er ook de stilte van de therapeut. Een beginnende therapeut zal stilte mogelijk slecht verdragen en geneigd zijn deze op te

vullen, daarmee de vrije associatie van de groepsleden belemmerend. Maar een beginnende groep heeft waarschijnlijk een therapeut nodig die een voorbeeldfunctie heeft, en juist probeert te verwoorden wat groepsleden zelf voelen maar nog niet onder woorden kunnen brengen, totdat de groep daar zelf toe in staat is. En zoals een therapeut opmerkzaam zal zijn wie er in de groep met wie praat en over wat, zal hij ook moeten opmerken wie er niet met wie praat en waarover niet gesproken wordt. Schlapobersky bespreekt het werk van Masud Kahn (*The privacy of the self*, 1963) die stilte als een vorm van overdracht ziet, en als functie heeft de woordloze problematiek van de vroege jeugd te communiceren; als de therapeut deze stiltes niet te snel en te actief interpreteert kan hij zo de patiënt in contact laten komen met zijn diepste lagen van beschadiging. Het werk van Yalom, Leszcz en Whitaker over stiltes in groepen bouwt voort op dit overdrachtsaspect. Te onderscheiden vallen stiltes die passen bij een beginnende groep, stiltes die transities van de buitenwereld naar de binnenwereld markeren, stiltes die volgen op onthullingen in de groep, stiltes die isolerend werken als gevolg van fragmentatie of gemankeerde communicatie, en stiltes die een passief-agressieve, een passief-afhankelijke of een samenzweerderige inhoud hebben. In alle gevallen '*... silence is not an absent communication, but, rather, an exquisite way of communicating a state of being*' (p. 151).

Toepassingen en modellen

Er zijn twee uitersten. Ik heb altijd het idee dat er in het Verenigd Koninkrijk één groepstherapie is: de groepsanalyse volgens Foul-

kes. Er is één referentiekader dat veel nadruk krijgt (Schlapobersky, 2015; een artikel in een themanummer over groepstherapie in diverse landen, waaraan Nederland om nogal vreemde redenen ontbreekt.)

In Nederland is het toch echt anders, althans dat denk ik. Het lijkt bij ons welhaast alsof iedere groepstherapeut z'n eigen groepstherapie heeft. Een neveneffect daarvan is ook de professionele 'leken-groepstherapeut', ook zo'n fenomeen: in van alles opgeleid als het gaat om (psycho)therapie en training, maar niet in groepstherapie, en toch groepen doen, want jarenlange ervaring. Voeg daaraan toe dat we naast groepstherapie ook nog groepsbegeleiding hebben, en het overzicht is helemaal ver te zoeken.

Ik ben natuurlijk niet de eerste die deze vraag stelt. 'Is er een zinvolle indeling te maken in soorten doelgroepen in de gezondheidszorg?' vraagt De Haas in zijn handleiding voor groepsbegeleiding en groepsbehandeling (De Haas, 2013, pp. 305-307). Hoe benadert Schlapobersky dit vraagstuk?

De hoofdstukken staan vol mooie en uitgebreide vignetten

Daarover gaat het zevende hoofdstuk, *Methods applications and models. The group-analytic model and its contemporaries*. Het begint met het volgende citaat (p. 200): '*There is a minimising, even devaluing attitude towards group therapy and its particular characteristics and needs that I see as part of a more fundamentally ambivalent view of groups ... The lack of theoretical coherence in group*

1	Zeer specifieke	therapeutische doelen	2
Hoge activiteit			Lage activiteit
van de therapeut			van de therapeut
3	Geen specifieke	therapeutische doelen	4

Figuur 1. (Schlapobersky, 2016, p. 201)

psychotherapy invites further comment. What accounts for this lack? ... What is needed is an examination of the group itself as an entity and the way its underlying characteristics are seen to be reflected in the complex tangle of conceptual and technical systems' (Nitsun, 1996, pp. 4-5).

Het is dus allemaal zo onschuldig niet, vat ik nu maar kort samen. Hoe pakt Schlapobersky het vraagstuk aan? Welnu, verrassend eenvoudig. Hij heeft twee assen en vier kwadranten (fig.1 naar Schlapobersky, 2016, p. 201). De ene (verticale) as betreft de mate waarin therapeutisch doelen gespecificeerd zijn. De tweede (horizontale) as betreft de mate van activiteit van de therapeut.

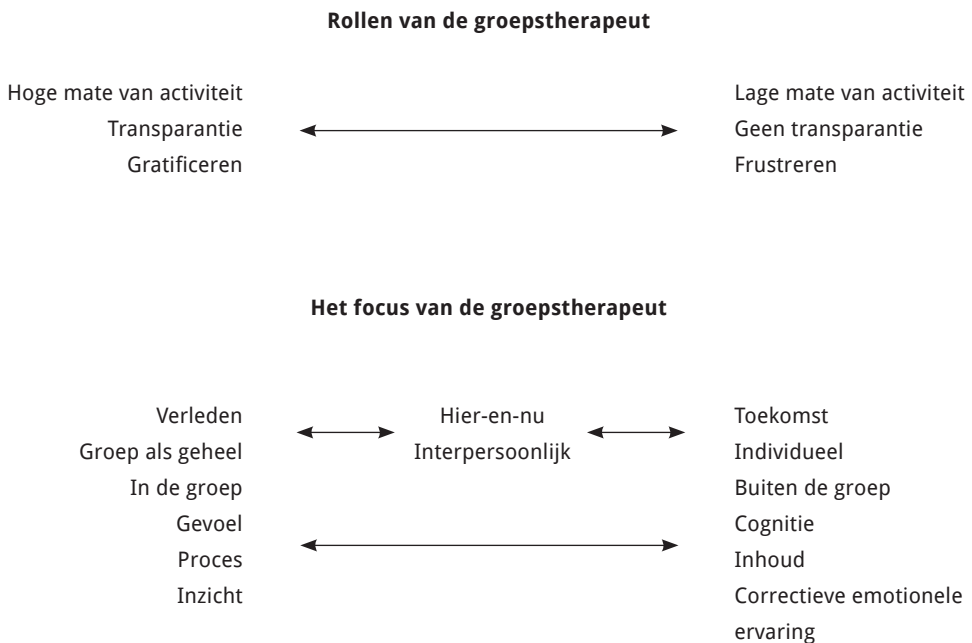
Dat geeft in ieder geval een overzichtelijke indruk. Hoe ziet dat er nog wat concreter uit? Schlapobersky onderscheidt vijf basismethodieken, waarvan hij er drie tot de doelspecifieke categorie rekent, terwijl er één minder en één niet doelspecifiek heet. Tot de doelspecifieke categorie horen de trainingsgroep, gericht op allerhande vaar-

digheden voor de meest kwetsbare en beperkte mensen; de sociaal steunende groep, die gericht is op sociale vaardigheden en aanpassing, bijvoorbeeld ter voorkoming van sociaal isolement bij chronisch psychische zieke mensen en de 'problem-solving'-groep, gericht op het oplossen van een specifiek probleem – niet alleen roken of alcoholproblematiek maar ook impulsiviteit. De tussenvorm noemt Schlapobersky de psycho-educatieve groep, min of meer gericht op rolverandering gegeven de aandacht die de deelnemers hebben. En de niet-doelspecifieke is de (varianten van) psychodynamische groep, gericht op verandering. (Men kan die aanduidingen niet altijd een-op-een overzetten op Nederlandse equivalenten; uit de toelichting van Schlapobersky komt naar voren dat ze zo hun eigen Engelse achtergrond hebben.)

Wat is nu het verschil? Er zit, blijkens de uitleg die Schlapobersky geeft, in deze reeks van vijf een opbouw, niet alleen omdat ze in zekere zin geleidelijk in elkaar overgaan –

het lijkt een soort van continuüm met aan de ene zijde de trainingsgroep en aan de andere zijde de psychodynamische groep – maar vooral omdat er sprake is van toenemende complexiteit en mogelijkheden die de groepsleden (niet of nog niet) hebben. Dat vind ik niet zo verbazingwekkend, want het geeft meteen aan dat we er met het schema dus niet zijn. Want al dan niet specifieke doelen en mate van activiteit van de therapeut, hoe herkenbaar ook, zeggen te weinig over de patiëntvariabelen. Schlapobersky onderscheidt vervolgens zes modellen voor groepsdynamische groepspsychotherapie: de Tavistock-benadering, de interpersoonlijke benadering (Yalom & Leszcz), de groepsanalytische benadering, de psychoanalytische benadering en de

moderne psychoanalyse in de VS, de systeemgeoriënteerde benadering. Daarbij gebruikt hij de zienswijze van Rutan & Stone in hun leerboek om daarmee nog nadrukkelijker aspecten van de rol van de therapeut aan te duiden. Zij onderscheiden stijl (rollen) en focus. Voor de rollen geldt dat ze voortdurend en gelijktijdig aan de orde zijn, het focus kent daarentegen een hiërarchische ordening (Rutan & Stone, 1993, pp. 127-128; Schlapobersky, 2016, p. 214). Het moge duidelijk zijn dat hoe stijl en focus worden toegepast afhankelijk is van de (theoretische) opvattingen over de groep. Schlapobersky typeert, zoals in de inleiding al aangegeven, aan de hand van dit schema de rol van de therapeut in elk van de zes modellen.

Figuur 2. Dimensies van het leiderschap van de groepstherapeut (Rutan & Stone, 1993, p. 128)

De Nederlandse kijk op groepsdynamica wordt bepaald door de voor groepen kenmerkende taak en het proces met de bijbehorende begrippen taakgerichtheid en procesgerichtheid, zijde en keerzijde van dezelfde munt. De Haas heeft met een op het oog eenvoudig schema voor 'taakstructuur' en 'processtructuur' een duidelijke aanpak geformuleerd om een groep te

*Zijn schrijfstijl is niet altijd
even toegankelijk en
dat is jammer want
wat hij schrijft, snijdt hout*

kunnen opzetten en typeren (De Haas, 2013); eigenlijk zouden groepen niet van start moeten kunnen gaan zonder invulling van die taak- en processtructuur. Het lijkt een gouden greep. En met die aanpak is wat mij betreft ook meteen duidelijk waar die enorme diversiteit in groepen vandaan komt. Voorbij de scholen kunnen (psycho)therapeuten gegeven hun opleidingsachtergrond, die doorgaans neerkomt op kennis en vaardigheden van meerdere therapeutische richtingen, aan de hand van taak en proces groepen op de tekentafel uitdenken en tot uitvoer brengen. Het een gaat niet zonder het ander. Daar ligt dan misschien ook meteen het risico voor de 'lekengroepstherapeut': wel kennis en creativiteit om de taak te formuleren, maar (te) weinig kennis van proces, lees groepsdynamica. De benadering van Schlapobersky geeft verdieping aan het model en helpt taak en proces, en de rol van de therapeut verder te verhelderen.

De inhoud

In het elfde hoofdstuk, *Content. Key questions about narrative, discourse and the voice of symbol*, wil Schlapobersky duidelijk maken hoe je systematisch met de inhoud van het narratief in groepen kunt werken. De taal die gebruikt wordt door groepsleden zegt veel over de innerlijke betekenis en de gedeelde ervaring in de groep. De groep kan een rijke taal bezigen, waarin veel gezegd wordt, maar kan ook gedomineerd worden door één persoon die een monoloog houdt, of zich slechts afspelen in een subgroep, bijvoorbeeld de vrouwen in de groep, of de nieuwkomers. De toon kan vriendelijk, onderzoekend, confronterend of explosief van aard zijn.

Het gespreksthema in een groep begint vaak met verhalen over pijnlijke gebeurtenissen in het leven van groepsleden buiten de groep. Wat pijnlijk of moeizaam is voor groepsleden buiten de groep dient geleidelijk aan verplaatst te worden naar wat pijnlijk of moeizaam is voor de groepsleden in de groep. Hij onderscheidt monoloog, dialoog en groepsgesprek (*discourse*) en de dimensies structuur, proces en inhoud. De inhoud van een groepsdiscussie zal niet therapeutisch productief worden tenzij het in een context geplaatst wordt van de structuur en het proces.

De groepstherapeut dient zich de volgende vragen steeds te stellen: wie is er aan het woord? Tegen wie wordt er gesproken? Waarover wordt er gesproken – wat is de boodschap, en wat wordt er niet gezegd? Moet de groepstherapeut interveniëren, en zo ja, op grond waarvan? Aan deze vragen kunnen die van Tyerman worden toegevoegd: wie communiceert er met lichaams-

taal of een andere non-verbale vorm? Wie neemt dat waar? Wat wordt daarmee onthuld, en wat wordt daarmee juist verhuld? Vijf uitdagingen ziet Schlapobersky voor de groepstherapeut als het gaat om de inhoud van hetgeen besproken wordt: hij moet het narratief en de narratieve ontmoeting stimuleren, zodat groepsleden hun eigen stem kunnen ontdekken, en daarmee ook hun positie ten opzichte van elkaar kunnen ontdekken. Dan moet hij onderzoeken wat de thematische ontwikkeling is in de groep, het groepsnarratief, en dat zo stimuleren dat groepsleden dit onderzoek ook zelf gaan uitvoeren. Door observaties en groepsduidingen over de groep als geheel kan hij verschillende bijdragen van groepsleden aan elkaar koppelen. Door vervolgens het verleden en het heden, zowel buiten als in de groep, van groepsleden te exploreren, kan de brug geslagen worden naar de groepsdynamiek tijdens de sessie in het hier-en-nu.

Typierend is het systematisch gebruik van het woord conductor

Tot slot moet de groepstherapeut leren om de symboliek en metaforen van de groep te herkennen en de groep te leren hoe ze die zelf kunnen gaan herkennen, om zo de onderliggende betekenis te destilleren. Of, om Schlapobersky te citeren: *'In the flux between process and content meaning will emerge in the implicate order of experience like the emerging form of an artist working on an image'* (p. 282).

In de rest van het hoofdstuk neemt Schlapobersky de lezer mee in uitgebreide en zeer

toegankelijke, leesbare vignettes die illustreren hoe de inhoud van hetgeen besproken wordt in de groep geleidelijk van buiten naar binnen, van vroeger naar heden en naar de groepsdynamiek in het hier-en-nu kan voeren.

Overdracht

In het veertiende hoofdstuk, *Lost or found in transference? Transference, countertransference, projection en identification in groups*, gaat Schlapobersky verder in op twee van de vier domeinen die door Foulkes en Anthony (1984) onderscheiden werden en in hoofdstuk 13 besproken worden:

- Het huidige domein: dit betreft alle huidige sociale constructen waar groepsleden deel van uitmaken (familie, partner, school of werk) en bijbehorende problemen waarvoor hulp gezocht is; het verwijst ook naar de schakel tussen de besloten wereld van de groep en de buitenwereld.
- Het overdrachtsdomein: dit verwijst naar representaties van rijpe objectrelaties in termen van gezinsleden die zich in de groep manifesteren; groepsleden worden als broers of zusjes gezien, de therapeut als een van de ouders en de groep als geheel als een van de ouders.
- Het projectieve domein: de groep of groepsleden reflecteren onbewuste, veelal primitieve en narcistische innerlijke deelobjecten van het zelf op de groep en de groepsleden.
- Het primordiale domein: hierbij gaat het om representaties van de meest diepe en verborgen lagen in het onbewuste, tot uiting komend via overdracht, associaties, droominhoud.

De laatste twee domeinen werken samen en

brengen de verborgen wereld van onbewuste conflicten en angsten tot leven. Bij het overdrachtsdomein in de groep gaat het niet alleen om de overdrachtsfenomenen van individuele groepsleden, maar ook om de overdracht die door de groep als geheel genereerd wordt.

Schlapobersky gaat terug in de tijd om te beschrijven hoe het begrip overdracht zich heeft ontwikkeld, beginnend bij Freud (Sigmund en Anna), om via Melanie Klein, Strachey, Winnicott, Balint, Kernberg, Greenberg, naar Foulkes, en van Foulkes bij auteurs uit latere generatie zoals Nitsun uit te komen. Vanuit dit historisch overzicht komt hij tot een onderscheid in de volgende vormen van overdracht:

- Overdracht naar de groepstherapeut, naar de groep als geheel en overdracht tussen groepsleden onderling.
- Simpele (verticaal: van groepslid naar groepstherapeut; of horizontaal: tussen twee groepsleden onderling) versus complexe overdracht (waar overdracht tussen meerdere personen in de groep en zowel langs verticale als horizontale assen plaatsvindt).
- Positieve versus negatieve overdracht; als de positieve overdracht bij aanvang ontbreekt, is de kans op een succesvolle therapie uitkomst klein; als de negatieve overdracht in de loop van de therapie ontbreekt, is de kans op een succesvolle therapie uitkomst eveneens klein.
- Overdracht in structuur, proces en inhoud.
- Overdracht in monoloog, dialoog en in groepsdiscussie.

Het hoofdstuk wordt afgesloten met een zestal uitgebreide vignetten, allen voorzien

van commentaar en uitleg. De vignetten zijn verhelderend en geven niet alleen een duidelijk beeld hoe overdracht zich kan manifesteren, maar ook hoe de groepstherapeut er op reageert en intervenueert.

Afronding

Typerend is het systematisch gebruik van het woord *conductor* als Schlapobersky de groepspsychotherapeut, groepstrainer of groepsbegeleider bedoelt. Bij conductor denk ik toch vooral aan de dirigent voor het orkest. Tegelijkertijd is het wel prettig om in een tekst één woord te gebruiken voor de diverse verzameling van beroepsgroepen die professioneel leidinggeven aan groepen, om niet aldoor te hoeven nuanceren of je de als groepstherapeut opgeleide psychotherapeut bedoelt, of de enthousiaste basispsycholoog die het leuk vindt om met groepen te werken. Bovendien, er wil natuurlijk meteen ook iets mee aangeduid worden ten aanzien van de rol van de groepstherapeut, en die is met deze aanduiding on-Nederlands. Ook Godby en Berman (2017) wijzen erop, het is ook on-Amerikaans. Maar tegelijk, de muzikale connotatie *'is salient in that variations in rhythm, tone, or key can bring about change'*. De hoofdstukken staan vol mooie en uitgebreide vignetten uit zijn lang lopende groepstherapieën – een groepslid dat zeven jaar in een groep zit is geen uitzondering. Het zijn mooie, relevante, herkenbare en soms ontroerende illustraties. Deze vignetten zijn duidelijk omkaderd, en ze worden veelal gevolgd door een commentaar in een grijs gearceerde tekst. Ook houdt de auteur van lijstjes en puntsgewijze opsommingen. Nog een opmerking over de (overzichts) tabellen. In hoofdstuk 14 bijvoorbeeld, dat

over overdracht gaat, wordt een tabel gegeven van de soorten overdracht die in alle vignetten elders in het boek voorkomen. Het resultaat is een opsomming van vignetnummers, wat wellicht als appendix zinvol zou zijn voor de serieuze lezer of onderzoeker, maar in eerste instantie vooral toch wat afleidt van de inhoud.

Citaten van collegae of quotes van songteksten of voorbeelden uit de literatuur, poëzie of film worden door de auteur eveneens frequent gebruikt om te illustreren wat hij schrijft. De theorie wordt zo weliswaar levendig, becommentarieerd en ook nog samengevat, maar het zorgt ook voor onrust, zowel inhoudelijk als voor het oog, en maakt dat ik als lezer soms even vergeet

waar het de auteur nu ook weer om te doen was. Mogelijk wil de auteur te volledig zijn, en overspoelt hij daarmee onbedoeld de lezer ook met informatie. Daarnaast is zijn schrijfstijl niet altijd even toegankelijk: lange complexe zinnen, die zonder enige kennis van het psychoanalytisch gedachtegoed en jargon al snel ingewikkeld kunnen aandoen. Dat is jammer, want wat hij schrijft, snijdt houdt voor eenieder die met groepen werkt en meer wil leren over de complexiteit van de groepsdynamica. Zijn rijke praktijkervaring in het werk met groepen, en zijn gedegen onderbouwde theoretische teksten zijn hoe dan ook de moeite waard om te lezen, maar voor de beginnende groepstherapeut wellicht iets te veel omvattend.

Literatuur

Godby, D.C. & Berman, J.S. (2017). From the couch to the circle: Group-analytic psychotherapy in practice. By John R. Schlapobersky. Book review. *International Journal of Group Psychotherapy*, 67, pp. 611-617.

Haas, W. de (2013). *Groepsbegeleiding en groepsbehandeling in de gezondheidszorg. Een praktische handleiding op basis van de groepsdynamica*. Amsterdam: Uitgeverij Boom Nelissen.

Kleinberg, J.L. (Ed.) (2012). *The Wiley-Blackwell handbook of group psychotherapy*. Chichester: Wiley-Blackwell.

Rutan, J.S. & Stone, W.N. (1993). *Psychodynamic group psychotherapy*. Second Edition. New York: The Guilford Press.

Schlapobersky, J.R. (2015). Group psychotherapy in the United Kingdom. *International Journal of Group Psychotherapy*, 65, pp. 569-581.

Strauß. B. & Mattke. D. (Hrsg.) (2018). *Gruppenpsychotherapie. Lehrbuch für die Praxis. 2. Auflage*. Berlin: Springer.
